

PALEO- AKTUEEL

5

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1994, Archeologisch Centrum Groningen, RUG

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RUG

Omslag: opgraving te Noordbarge met de plattegrond van een boerderij uit het eind van de ijzertijd

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: ACG, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90 367 0420 0

PALEO-AKTUEEL

5

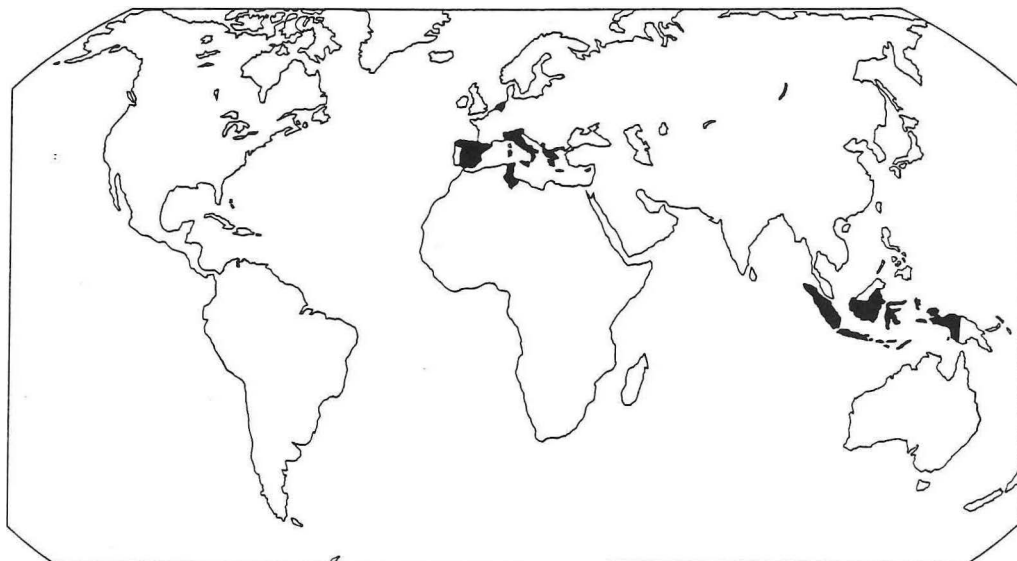
redactie

Mette Bierma
Otto H. Harsema

Archeologisch Centrum

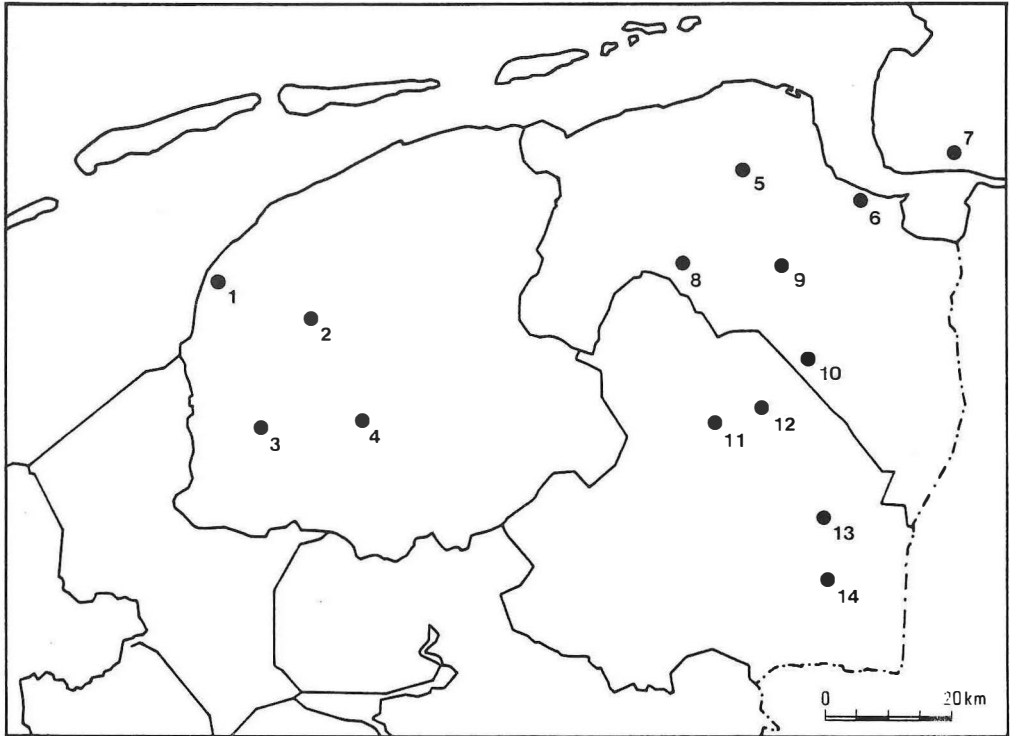
Groningen, 1994

In deze aflevering: Albanië, Duitsland, Griekenland, Indonesië, Italië, Nederland, Spanje en Tunesië.

In deze aflevering uit Noord-Nederland en Noord-Duitsland:

1. Wijnaldum; 2. Lions; 3. Oudega; 4. Akmarijp; 5. Westeremden; 6. Heveskes; 7. Emden;
8. Groningen; 9. Slochteen; 10. Wildervank; 11. Ballo; 12. Gieten; 13. Exlo; 14. Noordbarge.

INHOUD

J.R. BEUKER & M.J.L.Th. NIEKUS Het midden-paleolithicum van Noord-Nederland	9
R.H.P. LUTGERINK Warme ijstijden ?!	11
G.-J. BARTSTRA Postmodern naar Pompanua	14
M.J.L.Th. NIEKUS & D. STAPERT Een vindplaats van de overgang laat-paleolithicum/mesolithicum bij Oudega (Fr.)	17
G.R. BOEKSCHOTEN & D. STAPERT 'Rings & sectors': een computerprogramma voor ruimtelijke analyse	22
G.L.G.A. KORTEKAAS & M.J.L.Th. NIEKUS Een vindplaats uit het vroegere mesolithicum in de Hooilandspolder, gemeente Slochteren (Gr.)	27
S. BOTTEMA & H.R. REINDERS Door het land der Skipetaren	32
R. BAKKER Het Gietsenveentje, gemeente Gieten (Dr.): unicum of probleemgeval?	35
J.N. LANTING Het na-onderzoek van het vernielde hunebed D31 ^a bij Exlo (Dr.)	39
J.J. HEKMAN Nieuw archeologisch onderzoek op Syros (Griekenland)	43
JOSE LUIS SANZ BRETÓN & J. SCHELVIS De mijten (acari) uit Peñalosa en Cerro de la Cruz (Spanje) en Halos (Griekenland)	47
M. MAASKANT-KLEIBRINK Een voorlopig verslag van de opgravingen op de 'Timpone della Motta', Francavilla Marittima, Calabrië	50

B.J. HAAGSMA & P. ATTEMA Het <i>Casa di Angelina</i> , een traditionele boerderij bij de opgraving te Francavilla Marittima (Calabrië, Italië)	55
J. BOUMA & W. PRUMMEL Potten en botten: offergebruiken in Midden-Italië	60
Y. DIJKSTRA De opgravingscampagne 1993 in Hellenistisch Halos	65
O.H. HARSEMA Zes dagen in juni op de es van Noordbarge (Dr.)	69
G.J. DE LANGEN, T. PERGER, W. PRUMMEL, J. SCHELVIS, E. TAAYKE, J. WILLEMSSEN & M. WISPÉLWEY Een korte verkenning te Bolland bij Lions (Fr.)	74
J. FEYE Uzita, een Romeins stadje (Tunesië)	80
A.T. CLASON & E. KNOL Het ongehoorde rund in de Nederlandse kuststreken	85
D.L. BEKKER Faunafragmenten van twee terpjes nabij Emden (Duitsland)	89
E. TAAYKE De Groningse tongval anno 94	93
Y. SABLÉROLLES De glasvondsten van Wijnaldum (Fr.)	97
G.J. DE LANGEN, J. ORBONS, T. PERGER, J. VAN DER VAART & M. WISPÉLWEY Onderzoek naar de kerk op 't Olthof van Akmarijp (Fr.)	102
P.B. KOOL, K. KLAASSENS & J.H. ZWIER Bewoningssporen langs de Zeemsloot bij Westeremden, gemeente Loppersum (Gr.)	107
H.T. WATERBOLK In de ban van Banlo	110
P.B. KOOL, K. KLAASSENS & J.H. ZWIER Een onbekend steenhuis te Heveskes (Gr.)	115

A. JAGER	
Middeleeuwse adelshuizen in Friesland	120
P. BAKS	
De citadel van de hertog van Alva in de stad Groningen, 1569-1577	125
B. HAVINGA & A. UFKES	
De opgraving aan de Reitemakersrijge te Groningen	130
A.F.L. VAN HOLK	
Vergelijking van de archeologische inventaris van de Groninger tjalk ‘De Zeehond’ met schriftelijke scheepsinventarissen uit het einde van de 19e eeuw	134
P.B. KOOI	
Een brief met gevolgen	139
D.C. BRINKHUIZEN	
Het dieet van de otter (<i>Lutra lutra</i>) in twee voormalige ottergebieden in Friesland	143
S. BOTTEMA	
Het lam gods is een Fries melkschaap	148
P. CLEVERINGA, A. BOSCH, S. BOTTEMA, R. CAPPERS & H.A. GROENENDIJK	
De moeraskalk van Wildervank (Gr.)	151

MIDDELEEUWSE ADELSHUIZEN IN FRIESLAND

A. Jager

Inleiding

In laat-middeleeuws Friesland onderscheidde de adel zich van de rest van de bevolking onder andere door haar huizen. Van deze adelshuizen, die verdeeld kunnen worden in stinsen en steenhuisen, zijn de stinsen het oudst. Naast de vanaf de 11e eeuw van steen opgetrokken kerken waren de stinsen, die vanaf ca. 1175 verschijnen, geruime tijd de enige stenen gebouwen in middeleeuws Friesland, en vielen zodoende op temidden van de nog algemene houtbouw. Na de periode waarin stinsen werden gebouwd, kwamen andere typen adelshuizen in zwang. Hoewel de eerste van deze steenhuisen zich nog vanwege steenbouw onderscheiden van de 'gewone' (houten) huizen, worden de adelshuizen, na de versterking van de 'gewone' huizen tot differentiatie in opzet gedwongen om zich sociaal-hiërarchisch van deze huizen te distingeren.

Van de middeleeuwse Friese adelshuizen zijn er nog maar enkele over; onderzoek ernaar is dan ook van belang om er meer kennis over te verwerven. Deze objecten moeten binnenskamers met behulp van topografisch, archivalisch en historisch materiaal en in het veld, archeologisch en bouwhistorisch onderzocht worden. Bij dit onderzoek staat het gebouw weliswaar centraal, maar aanverwante aspecten dienen eveneens aan bod te komen: wie was de eigenaar en hoe functioneerde deze in de maatschappij. Onderzoeksvragen ten aanzien van het adelshuis zelf zijn: van wanneer dateert het, wat was de gedaante en waarvoor werd het gebruikt.

De stinsen

De stins, een klein enkelvoudig stenen

huis, is een toevoegsel aan sommige Friese (houten) huizen vanaf de tweede helft van de 12e eeuw. Hoewel uit middeleeuws Friesland geen directe verboden bekend zijn van stinsbouw voor niet-adellijken, lijkt toch het bezit van een stins een belangrijk prerogatief van de Friese adel te zijn geweest. De vroegste stinsen worden, bij gebrek aan voldoende veldonderzoek, vooralsnog gedateerd door het tijdstip van invoering van baksteen als bouw materiaal, rond 1150.

Er moet echter een duidelijk onderscheid gemaakt worden tussen plattelands- en stadsstinsen. De plattelandsstins kan zijn afgeleid van mottekastelen elders in Nederland, of daarbuiten, en stond los van de boerderij. De stadsstins is stellig ontstaan als toegevoegde kamer tegen het huis. In beide gevallen vormt de stins een onderdeel van een houten huis. Van de stins ging een zeker prestige uit, maar hij had tevens een bescheiden defensieve functie.

Als bouwtype is de stins vrij strak te definiëren: een stenen gebouw op een bijna vierkante plattegrond (fig. 1). Van een tweetal stinsen is de volledige plattegrond opgemeten: de Schierstins te Veenwouden die 5,6x7 m meet en de Sjaerdastins te Franeker van 11,75x8,25 m (Van den Berg, 1984: pp. 205-212; Van der Molen, 1971). De eerste stinsen kunnen op een heuvel, een stinswier staan zoals te Bons bij Sneek (Bos, Boschker, Jager & Visser, 1991), of op het maaiveld zijn opgetrokken zoals de Schierstins. In dit laatste geval werd tegen het kelderdeel een heuvel opgeworpen. Met de stadsstinsen, die geen aarden heuvel meer hebben, wordt de stinsontwikkeling afgesloten. Volgens de tot dusver ter beschikking staande gegevens bestrijkt de stinsbouw de periode van 1175-1350.

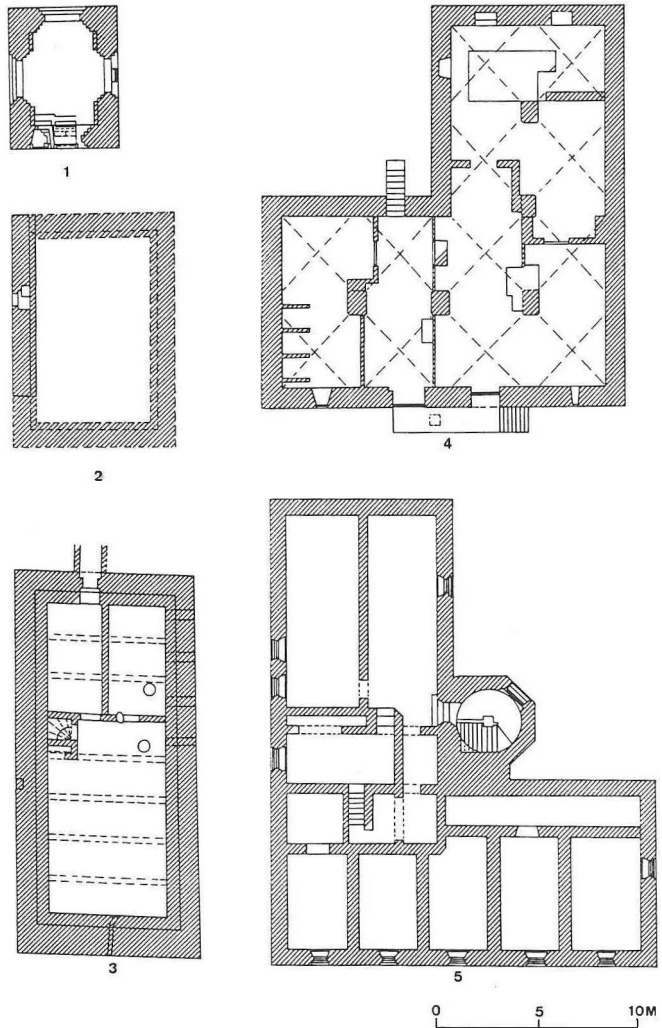

Fig. 1. Overzicht van plattegronden van in de tekst genoemde stinsen: Schierstins (1) en Sjaerdastins (2) en steenhuizen: Amelandshuis (3), Minnemahuis (4) en Martenahuis (5).

De positie van de adel

Tijdens het ontstaan van de stinsen waren de adellijke eigenaren zelf boeren. Ze onderscheiden zich van hun niet-adellijke collega's door zitting te hebben in rechtscolleges, en door bezit van veel grond en een stins. Binnen de Friese rechtscolleges, op het niveau van dorpen, steden, grietijen (gemeenten) en landen zoals Oostergo en Westergo, namen adellijke personen een prominente plaats in.

Slechts een deel van hun land bewerkten

ze zelf; op het overige hadden ze pachters aan het werk die pacht opbrachten, in de vorm van een deel van de opbrengst in natura en/of diensten verrichtten. Doordat in de 14e eeuw, vooral door marktontwikkeling, meer geld in omloop komt, verlangen de adellijke grootgrondbezitters pacht in de vorm van geld; ze verrichten dan zelf geen agrarische arbeid meer (Algra, 1991: pp. 152-153).

In ieder Fries dorp in de middeleeuwen was wel een adellijke familie gevestigd, die aan de top van de sociale piramide stond.

In de steden waren vaak meerdere adellijke families gevestigd, met vaak ongelijk verdeelde macht. Vertegenwoordiging en organisatie van de dorpsgemeenschappen berustte bij de adel. In de steden had het niet-adellijke patriciaat ook een stem in het kapittel. Bij handelscontacten, kerkelijke verwickelingen en conflicten had de adel voor de eigen gemeenschap, in de steden gezamenlijk met het patriciaat, een sturende functie.

Conflicteninlaat-middeleeuwsFriesland tussen gemeenschappen moeten meerdere malen met geweld, onder vooral de leiding van de adel maar soms ook het stadspatriciaat, zijn opgelost. Dit leidde tot de gewelddadige incidenten waarvan sommige door Friese geschiedschrijvers zijn opgetekend. Hierbij gaan geregeld stinsen in vlammen op.

In de late 14e eeuw, hoewel het geweld soms nog fel oplaait, komt een manier van conflictbeheersing op gang. Tussen twistende partijen wordt door 'soenlieden', een groep prominenten die onafhankelijk bemiddelt, een 'baer' gedaan, een voorstel om tot een vreedzame oplossing te komen. Misschien heeft dit te maken met de losweking van de adel uit de agrarische context door de geldcirculatie. Adellijke personen gingen dan vaak in de steden wonen, waardoor hun morele band met het dorp, waar nochtans hun stamslot stond, verminderde.

De steenhuizen

Door de teloorgang van de agrarische functie van het adellijke hof ondergaan de adelshuizen die na de stinsperiode worden gebouwd een gedaanteverandering. De slecht verlichte en gedrongen stins kan slechts een enkele kamer als woonruimte hebben gehad, vandaar dat de volgende generatie stenen huizen van de adel - waarbij houten bebouwing achterwege blijft - ruimer wordt opgezet. In plaats van een enkele kamer hebben deze steenhuizen een zaal, die onderverdeeld kan worden in vertrekken. In de moderne literatuur worden wel-

iswaar vaak alle Friese adelshuizen vóór 1500 stinsen genoemd, maar tijdgenoten betitelden de gerekte steenhuizen niet als stins. Een voorbeeld van dit huistype is het Amelandshuis dat in de tweede helft van de 14e eeuw is gebouwd (Jager & Meijer, 1992: p. 18). De typering 'stins' blijft in de middeleeuwen voorbehouden aan de eerste generatie Friese - torenvormige - stenen huizen. Wanneer de langwerpige steenhuizen in Friesland opgang maken is een punt van onderzoek, globaal ligt dit in de 14e eeuw.

Ook de Friese steenhuizen zijn aan veranderingen in opzet onderhevig geweest; een ontwikkeling die zich voor het eerst in de steden lijkt te hebben voorgedaan. Onder invloed van de verstening vallen de steenhuizen, bestaande in een enkelvoudig gebouw, niet meer op in het stadsbeeld. Door twee enkelvoudige gebouwen dwars op elkaar te steken, waardoor een 'L'-vormig huis ontstaat, is het adelshuis wel opvallend temidden van de 'gewone' stadshuizen. Het eerste - bekende - gebouw volgens de 'L'-vormige opzet is het rond 1450 gebouwde huis van de familie Minnema in Leeuwarden.

In 1498 wordt voor het eerst - voor zover bekend - een 'L'-vormig huis, namelijk dat van Duco Martena te Franeker, van een traptoren in de kleine hoek van die 'L' voorzien. De Friese adelshuizen van na 1500 - tot ca. 1550 - zijn volgens dit concept opgezet.

Hadden de steenhuizen een defensieve functie? Vooral door de grote kruisvensters van het Minnemahuis en Martenahuis, die natuurlijk licht ruim kunnen invangen, en hun royale opzet, lijkt de weerbaarheid ervan teruggedrongen ten gunste van de leefbaarheid. Oudere typen steenhuizen, zoals het Amelandshuis, namen in dat opzicht een positie in tussen de stinsen en 'L'-vormige steenhuizen.

Archeologisch onderzoek op stins- en steenhuisterreinen

Bij het stins- en steenhuisonderzoek vormt

het gebouw het centrale onderzoeksthema. Maar al zijn er meer dan 100 stinsterreinen in Friesland aan te wijzen, er is nog maar één stins over. Beter is de situatie wat de Friese steenhuizen aangaat, waarvan er eveneens meer dan 100 geweest moeten zijn, maar waarvan er nog een 20-tal over zijn. Resten van de verdwenen stinsen en steenhuizen zijn opgenomen in het Friese bodemarchief, zodat er ruim 200 interessante terreinen van middeleeuwse adelshuizen kunnen worden aangewezen.

Van deze objecten moet historische kennis van de adelshuizen worden verzameld als achtergrondinformatie voor eventueel veldonderzoek. Wanneer daartoe wordt overgegaan is er zonder meer een raakvlak met het werk van de bouwhistoricus, die een gebouw bovengronds bestudeert: informatie die voor archeologen in de bodem verscholen zit, kan voor een bouwhistoricus achter een gevel of een wand te voorschijn komen. Maar hoewel dankzij bouwhistorisch onderzoek wel enige gegevens over Friese stinsen en steenhuizen aan het licht komen (Van den Berg, 1989: pp. 155-156), is dit onderzoek vooral een aangelegenheid van de archeologie.

Enkele terreinen, die op grond van historische bronnen veelbelovend leken, zijn ondertussen archeologisch onderzocht. Op de meeste overige terreinen zijn ondertussen oppervlaktevondsten gedaan. De uitwerking van het dusver verrichtte veldonderzoek levert gegevens en vragen op waarmee lijnen voor vervolgonderzoek kunnen worden uitgezet.

Het tot dusver verrichte onderzoek van dit soort terreinen levert informatie op over het adelshuis zelf, maar eveneens van toebehoren, bijgebouwen, grachten, bruggen en dergelijke van het adelshuis, en tevens over de bodemgesteldheid en bijzondere aspecten van het terrein. Hiermee wordt inzicht in de locatiekeuze verkregen, die veelal strategisch gekozen lijkt. Dit is niet alleen om defensieve redenen, maar tevens om belangrijke verkeerswegen, meestal waterwegen, te beheersen.

Besluit

Stinsen en steenhuizen vormden een wezenlijk bestanddeel van het cultuurhistorische landschap in Friesland. Het is opvallend dat deze middeleeuwse Friese adelshuizen vaak - dankzij afbeeldingen en historische overlevering - zo goed bekend zijn, terwijl er van de gebouwen zelf nog maar zo weinig over is. Wat van deze huizen over is, bevindt zich meestal in de grond. Deze stinsterreinen vormen bodemarchiefjes die aan erosie door mens en natuur blootstaan. Natuurlijke erosie is nauwelijks tegen te gaan; tegen de uit ongeïnteresseerdheid en/of onwetendheid voortkomende erosie door menselijk gebruik van deze bodems kan wel iets gedaan worden. Na systematisch onderzoek ervan, waarna de opgedane kennis naar de terreineigenaren - en de gemeenschap in het algemeen - teruggespeeld moet worden, zou naar een passende oplossing gezocht moeten worden voor het behoud van deze belangrijke informatiebronnen.

Summary

The difference between de Frisian stinsen and steenhuizen is briefly elucidated. Both belonged to the nobility. The stins is the oldest type of the Frisian steenhuis and dates from 1150 onward. It is a brick-built tower with an almost square ground plan and it is added to a wooden building. Frisian steenhuizen built after 1350 have a rectangular ground plan, without wooden buildings. During the 15th century houses with L-shaped ground plans developed. The difference between stinsen and steenhuizen is probably due to the fact that in the later Middle Ages the role of the nobleman changed. Instead of the defendable but uncomfortable stins he desired a more convenient residence. This development was made possible by a more peaceful solution of conflicts during the end of the Middle Ages.

Literatuur

- Algra, N.E., 1991. Zeventien keuren en vierentwintig landrechten. Doorn.
- Berg, H.M. van den, 1984. *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst. De provincie Friesland, Noordelijk Oostergo 3: Dantumadeel*. 's-Gravenhage.
- Berg, H.M. van den, 1989. *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst. De provincie Friesland, Noordelijk Oostergo 4: Kollumerland en Nieuw Kruisland*. 's-Gravenhage.
- Bos, J.M., J.K. Boschker, A. Jager & D.M. Visser, 1991. Een terpje en een wier in Bons, bij Sneek (Fr.). *Paleo-aktueel* 2, pp. 111-114.
- Molen, S.J. van der, 1971. Het Camminghahuis te Franeker en zijn geschiedenis. *De Vrije Fries*.
- Jager, A. & M.W. Meijer, 1992. Het Amelandshuis te Leeuwarden. Verslag van het archeologisch onderzoek. *Leeuwarder Historische Reeks* 3, pp. 7-61.